

OPISMENJAVANJE STANOVNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE U PERIODU NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA (1941-1945)

Apstrakt: Autor u radu predstavlja stanje pismenosti stanovništva Bosne i Hercegovine do Drugog svjetskog rata, te napose objašnjava aktivnosti koje su vođene kada je u pitanju opismenjavanje stanovništva u periodu Narodnooslobodilačkog rata (NOR-a). Dakako, poseban osvrt je dat predstavljajući procesa opismenjavanja stanovništva preraslog za redovnu osnovnoškolsku nastavu, te na aktivnosti koje su tim povodom odvijane u okviru NOP-a na području Bosne i Hercegovine. Pored toga, opismenjavanje djece kroz pohađanje osnovne škole, kao i opismenjavanje na području Bosne i Hercegovine koje je bilo pod fašističkom okupacijom i upravom Nezavisne države Hrvatske (NDH), dato je okvirno s ciljem dobijanja potpunije slike o ovom procesu. Bosna i Hercegovina je pred Drugi svjetski rat imala veoma visok procenat nepismenog stanovništva. Koliko su fašistička okupacija, ratni vihor, ljudski i materijalni gubici usložnili ovu situaciju i da li su tokom rata, na oslobođenim područjima, pronađeni adekvatni metodi rada na opismenjavanju stanovništva, autor objašnjava na stranicama ovog rada.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Narodnooslobodilački rat, opismenjavanje stanovništva, analfabetski tečajevi.

LITERACY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S POPULATION IN THE PERIOD OF PEOPLE'S LIBERATION WAR (1941-1945)

Abstract: The author of the paper presents the state of literacy of the population of Bosnia and Herzegovina until the Second World War, and in particular explains the activities that are conducted with regard to the literacy of the population in the period of the National Liberation War (NOR). Certainly, a special review was given to the presentation of the literacy process of the population, which is an outgrowth for regular primary school education, and on the activities that took place on the occasion of the NOR on the territory of Bosnia and Herzegovina. In addition, the literacy of children through attending elementary school, as well as literacy in Bosnia and Herzegovina under the fascist occupation and administration of the Independent State of Croatia (NDH), were partly given

in order to review the framework state. Bosnia and Herzegovina had a very high percentage of the illiterate population before the Second World War. How fascist occupation, warfare, human and material losses have compounded this picture, and whether during the war, in the liberated areas, adequate methods of working for the literacy of the population were found, the author explains on the pages of this paper.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, People's Liberation War, population literacy, analytical courses.*

Uvod

Kada su u pitanju rezultati dosadašnjih historiografskih istraživanja kulturno-prosvjetnih prilika za vrijeme NOR-a u Bosni i Hercegovini, radi se uglavnom o predstavljanju kulturne slike koja uključuje organizovanje prvih priredbi, predavanja, pripremu i rasturanje prvih vojno-propagandnih letaka ili pitanja obnavljanja rada starih te osnivanje novih osnovnih škola. Kada je u pitanju opismenjavanje stanovništva preraslog za školu, koje je vršeno kroz analfabetske tečajeve isto nije bilo predmet posebne obrade u dosadašnjoj historiografiji Bosne i Hercegovine iz oblasti savremenog doba, već je uzgred tretirano dovođenjem u kontekst prilikom obrade drugih tema. Dapače, i kada se govorilo o ovom pitanju, isto se nije predstavljalo za područje cijele Bosne i Hercegovine, nego tek za određena oslobođena područja, najčešće Bosanske krajine. Za razliku od susjedstva, ni ovakvih radova skoro da i nema u historiografiji Bosne i Hercegovine 21. stoljeća. Imajući u vidu navedeno, a nastojeći pronaći polazne osnove za konkretna pitanja procesa opismenjavanja u periodu obnove, autor u ovom radu nastoji objasniti stanje pismenosti stanovništva Bosne i Hercegovine do Drugog svjetskog rata, te napose istražiti i objasniti aktivnosti koje su vođene kada je u pitanju opismenjavanje stanovništva u periodu NOR-a.

Prateći stanje pismenosti u Bosni i Hercegovini u radu se između ostalog donose statistički podaci sa popisa stanovništva iz 1910, 1921. i 1931. godine, te kada je u pitanju period NOR-a, dati su između ostalih i podaci iz štampe koji oslikavaju stanje direktno sa terena.

Stanje pismenosti stanovništva do Drugog svjetskog rata

Prve zvanične podatke o pismenosti stanovništva u Bosni i Hercegovini dao je popis stanovništva od 10. oktobra 1910. godine, kada je evidentirano 87,8% nepismenog stanovništva iznad 7 godina starosti.¹ Najmanje nepismenih

¹ U osmanskom periodu školski sistem je bio zasnovan na konfesionalnoj osnovi, te su u skladu s tim djelovale tri vrste konfesionalnih škola: muslimanske, pravoslavne i katoličke, a od kraja 16.

bilo je u tadašnjem sarajevskom okrugu (82,1%), a najviše u bihaćkom (94,2%).² Nepismenost stanovništva bila je veliki problem za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i Kraljevine Jugoslavije, ali je posljedicama Drugog svjetskog rata stanje dodatno usložnjeno.

Prema popisu stanovništva iz 1921. godine u Jugoslaviji je bilo nepismeno 50,5 % stanovnika, od toga u Bosni i Hercegovini visokih 78,2%. Prema popisu iz 1931. godine nepismenih (nepismeni i bez oznake pismenosti) je bilo 4.408.471 stanovnika ili 44,6 %, Što se tiče područja današnje Bosne i Hercegovine 1931. godine nepismenost je iznosila preko 70%. Najveći broj nepismenih bio je na selu i kretao se od 80 do preko 90 %.³

U Drinskoj banovini, čije je sjedište bilo u Sarajevu, a obuhvatala je i skoro cijelo područje sjeveroistočne Bosne, stanje pismenosti prema popisu stanovništva iz 1931. godine je bilo slijedeće: čita i piše – 377.994 (37,5%), samo čita 4.057 (0,4%), nepismeni i bez oznake pismenosti 626.280 (62,1%), a čak 72,6% u Vrbaskoj banovini. Na području sreza Tuzla nepismeno je bilo 47.853 stanovnika ili 74,6%.⁴

Najteže stanje je bilo u srezovima prozorski, cazinski, bugojanski, duvanjski, vlasenički i dr, u kojima je nepismenost iznosila preko 80%. U travničkom kotaru bilo je sela u kojima se nije mogao naći nijedan pismen čovjek ili ih je bilo svega nekoliko na 200-300 stanovnika.⁵

Pismenost se više širila među muškim nego među ženskim stanovništvom, što je posljedica lošijeg položaja žene u društvu. U periodu od 1921. do 1931. godine procenat nepismenosti u Bosni i Hercegovini je smanjen za 8,2% (13,2% stoljeća i jevrejske škole. Dakle, sve škole su tada postavljene na vjerskim temeljima, nastava je bila neujednačena, izvođena po različitim planovima, sa različitim udžbenicima koji su odabrano pristizali iz susjednih zemalja. Najviše je bilo muslimanskih škola, prvenstveno mekteba i medresa, kao i njihovih polaznika. Uprkos postojanju ovih škola, nepismenost je bila znatno izražena, te je pred austrougarsku okupaciju na prostoru Bosanskog ejaleta bilo svega 3% pismenog stanovništva. Ovaj podatak treba uzeti sa rezervom jer je procenat pismenih u Bosni i Hercegovini tada bio daleko veći uzmemo li u obzir da je veliki dio muslimanskog stanovništva znao čitati i pisati na arapskom jeziku. Međutim prema uzusima nove austrougarske vlasti pismen je bio onaj ko čita i piše latinično pismo. Senaid Hadžić, Azem Kožar, Obrazovne prilike tuzlanskog kraja u zadnjoj deceniji osmanske uprave (1868-1878), *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli*, br. 7, Tuzla 2006, 34; Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955, 30-31; Senaid Hadžić, *Primjeri suživljenja. Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću*, Tuzla 2017, 338.

2 Znatne razlike u pismenosti postojale su među stanovništvom različitih vjeroispovijesti, kod muslimana nepismenost 1910. godine iznosila je 94,7%, kod pravoslavaca 89,9%, dok je kod katolika iznosila 77,5%, Milan Babić, O pismenosti stanovništva Bosne i Hercegovine, *Pregled, časopis za društvena pitanja*, br. 2, Sarajevo 1954, 161. (dalje: M. Babić, *O pismenosti stanovništva BiH*).

3 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga III, *Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd 1938; M. Babić, *O pismenosti stanovništva BiH*, 161-162.

4 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga III, *Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd 1938, 4-32.

5 Semir Hadžimusić, Opismenjavanje stanovništva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu obnove, *Arhivka praksa*, br. 21, knjiga 2, 2018, 90-106. (dalje: S. Hadžimusić, *Opismenjavanje stanovništva*).

muških i 3,2% ženskih) stanovnika, što je manje nego u periodu između 1910. i 1921. godine kada je opismnjeno 9,6% stanovnika.⁶

Znatan doprinos u kulturno-prosvjetnom radu među stanovništvom Bosne i Hercegovine u ovom periodu dala su nacionalna kulturno-prosvjetna društva koja su osnovana još početkom 20. stoljeća, za vrijeme austrougarske uprave. Osnovana sa ciljem da obrazuju narod i stvaraju inteligenciju u svome nacionalnom korpusu, društva vremenom proširuju svoju djelatnost na organizovanje analfabetskih tečajeva, osnivanje zadruga, čitaonica, biblioteka, kulturnih sekcija, te se bave izdavačkom djelatnošću. Od kulturno-prosvjetnih društava ističe se kod Bošnjaka „Gajret“⁷, kod Srba „Prosvjeta“⁸ a kod Hrvata „Napredak“.⁹ Osim „Gajreta“ kod Bošnjaka je djelovalo i društvo „Narodna uzdanica“.¹⁰

6 M. Babić, *O pismenosti stanovništva BiH*, 162.

7 Kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“ osnovano je 20. februara 1903. godine. Društvo nije djelovalo u dva perioda: 1914-1918. i 1941-1945. godina. U vrijeme Kraljevine SHS, „Gajret“ postaje prosrpski orijentisan i kao takav nastavlja djelovati sve do 30. aprila 1941. godine kada je zabranjen, a imovina je predata „Narodnoj uzdanici“. KPD „Gajret“ je 1939/40. godine u Bosni i Hercegovini imao 109 mjesnih odbora i 80 povjerenika. Više o nastanku i djelovanju „Gajreta“ vidi u: Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana (1903-1941)*, Sarajevo 1986; Ibrahim Kemura, O ulozi Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941), *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 20, Sarajevo 1984, 63-84; Ibrahim Kemura, Muslimanska kulturno-prosvjetna društva, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XIX-XX, Sarajevo 2001, 227-237; Senaid Hadžić, Sead Selimović, *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini – Višemilenijski kontinuitet*, Tuzla 2012, 318-319, 399, 476. (dalje: S. Hadžić, S. Selimović, *Kultura i tradicija u BiH*).

8 Srpsko kulturno-prosvjetno društvo „Prosvjeta“ osnovano je 18. augusta 1902. godine. Društvo je u dva perioda prestajalo sa radom: 1914-1918. i 1941-1945. godina. Prostorije društva su zatvorene i zapečaćene 17. juna 1941. godine. Društvo je formalno raspušteno 22. juna 1942. godine. „Prosvjeta“ je naročito puno ulagala u stipendiranje pa je tako 1914. godine stipendirala 507 studenata na visokim školama i 1.360 učenika u srednjim školama. Društvo je decembra 1940. godine imalo 17.567 članova i 295 biblioteka od čega se u Drinskoj banovini nalazilo 94 biblioteke. Više o osnivanju i radu „Prosvjete“ vidi u: Božo Madžar, *Prosvjeta. Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga V, Banja Luka-Istočno Sarajevo 2001; Uglješa Guzina, „Prilozi za ljetopis - Stogodišnjica Prosvjete“, *Prosvjetina poslanica*, br. 5, Tuzla 2002, 52-63; Slavica Klarić, *Srpsko kulturno i prosvjetno društvo „Prosvjeta“ (1902-1949)*, Sumarno-analitički inventar, Sarajevo 2004, 5-9.

9 Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“ nastalo je od „Hrvatskog potpornog društva za potrebne đake srednjih i visokih škola“, osnovanog u Mostaru 14. septembra 1902. godine i „Hrvatskog društva za namještanje djece u zanate i trgovinu“, osnovanog u Sarajevu 11. novembra 1902. godine. Sarajevskom se društvu 1904. pridodaje ime „Napredak“, i kako su oba društva imala gotovo identične ciljeve i zadatke, 9. juna 1907. godine ujedinjuju se i djeluju pod zajedničkim imenom „Napredak“. Više o osnivanju i radu „Napretka“ vidi u: Tomislav Išek, *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902-1918)*, Sarajevo 2002; Tomislav Išek, *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva Napredak u društvenom životu Hrvata Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata (1918-1941)*, Sarajevo 2015; Tomislav Išek, O osnutku i početku rada Hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva Napredak, *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 27, Sarajevo 1994, 49-60; Nikola Čiča, Kratke crte iz povijesti Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ podružnica Tuzla od osnutka do ukinuća, *Baština sjeveroistočne Bosne*, časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, br. 1, Tuzla 2010, 165-175.

10 Kulturno-prosvjetno društvo „Narodna uzdanica“ osnovano je 17. oktobra 1924. godine na Bentbaši kao protuteža prosrpskim orijentisanom „Gajretu“. „Narodna uzdanica“ je 1937. godine

Na tečajevima u organizaciji društva Napredak i Hrvatske narodne zajednice u periodu od 1912. do 1917. godine u Bosni i Hercegovini je opismenjeno oko 14 hiljada ljudi. Vaninstitucionalna akcija nametala se kao jedino rješenje u periodu kada školski sistem nije mogao obuhvatiti ni svu djecu, a posebno ne one koji su prerasli tu dob.¹¹ Održavali su se zvanični tečajevi za opismenjavanje u okviru društava, ali i oni nezvanični koje su nacionalna društva i političke organizacije podržavale, gdje su pismeniji seljaci podučavali nepismene po privatnim kućama i drugim pogodnim mjestima i prilikama.

Nacionalna kulturno-prosvjetna društva organizovala su niz analfabetskih tečajeva do uvođenja diktature 1929. godine, kada su i tečajevi za opismenjavanje postali jedna od djelatnosti koje je država pokušala staviti pod potpunu kontrolu. To je značilo da su ih od tada mogle držati samo službene osobe, učitelji u školama, po odobrenim programima i pod kontrolom vlasti.¹²

Država nije mogla izgraditi dovoljno škola po selima, niti je bilo dovoljno učitelja, a i djeca koja su polazila školu činila su to neredovno (zbog velike udaljenosti od škole, angažovanosti na poljoprivrednim radovima), pa je sekundarna nepismenost (zaboravljanje naučenog) premašivala postotke izražene u službenim statistikama. Pored toga, problem je predstavljalo i osjetno zapostavljanje područja s većinskim katoličkim i muslimanskim stanovništvom prilikom državnih nastojanja da unaprijedi školstvo.¹³ Shodno tome, u školskoj 1937/38. godini od 335 hiljada školskih obveznika, tek njih 40% je polazilo školu.¹⁴

Među bošnjačkim stanovništvom u ovom periodu je vladala izrazita nepismenost, a pored nespremnosti države da promjeni ovakvo stanje za isto je

imala 38 mjesnih odbora i 34 povjereništva u Bosni i Hercegovini. Tokom Drugog svjetskog rata „Narodna uzdanica“ je nastavila djelovati, ali je dobila prefiks „Hrvatsko muslimansko društvo“. Više o osnivanju i radu „Narodne uzdanice“ vidi u: Ibrahim Kemura, *Značaj i uloga „Narodne uzdanice“ u društvenom životu Bošnjaka (1923-1945)*, Sarajevo 2002; Ismail Hadžiahmetović, *Narodna uzdanica u kulturnom i društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine*, Tuzla 1998; Ibrahim Kemura, *Politički motivi osnivanja kulturno-prosvjetnog društva „Narodna uzdanica“, Prilozi*, Institut za istoriju, br. 19, Sarajevo 1982, 305-313.

11 Suzana Leček, Suradnja HKD „Napredak“ i Seljačke sloge u kampanji opismenjavanja, *Časopis za suvremenu povijest*, God. 36, br. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2004, 1102-1103. (dalje: S. Leček, *Suradnja HKD Napredak*).

12 *Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. godine s objašnjenjem*, Zagreb 1930, 153-157.

13 U novembru 1933. godine, Vrhovno starješinstvo Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije uputilo je žalbu Ministarstvu prosvjete u Beogradu zbog slabe zastupljenosti muslimanskih učitelja u osnovnim školama u Bosni i Hercegovini. Kao primjer je navedena Muška narodna osnovna škola u Zenici gdje, kako se ističe, i pored ogromne većine muslimanskih učenika u školi rade samo dva muslimana: Mehmedalija Husika i Šuhreta Pihura. Bilo je još ovakvih dopisa i žalbi, a vlast se uglavnom pravdala kako se ne radi o planskom nezapošljavanju muslimanskog kadra već da nema raspoloživih učitelja muslimana za namještanje, Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, drugo izdanje, Zagreb-Sarajevo 2015, 193-194. (dalje: A. Jahić, *Vrijeme izazova*).

14 S. Leček, *Suradnja HKD Napredak*, 1103.

kritikovana i islamska zajednica.¹⁵ Da su kritike koliko toliko bile počele davati rezultate pokazala je inicijativa na suzbijanju nepismenosti koju je 1938. godine pokrenuo Vakufsko-mearifski saborski odbor, koji je u tu svrhu dao izraditi i štampati odgovarajuću količinu početnica za nepismene i druge prigodne literature. Pri sreskim vakufskim povjerenstvima osnovani su posebni odbori za realizaciju akcije, uključujući mjesne imame, učitelje i profesore. Planirano je da se analfabetskim tečajevima i distribucijom popularnog štiva smanji tada poražavajući broj nepismenih među Bošnjacima. Na čelu cjelokupne kampanje bio je Glavni odbor za suzbijanje nepismenosti, osnovan pri Ulema-medžlisu, sa reisom Spahom na čelu.¹⁶

Opismenjavanje je 1939. godine bilo u samom začetku, tada je u Bosni i Hercegovini prijavljeno 33, a vlasti su odobrile rad 21 tečaja, na kojim je opismenjeno 1.827 stanovnika. Godine 1939. u Bosni i Hercegovini su radile 1.092 osnovne škole sa 151.000 učenika.¹⁷ Prema podacima vlasti nepismenost žena u Bosni i Hercegovini 1939. godine je iznosila 87,65%, a muškaraca 56,46%. Manji broj nepismenih nalazio se u gradovima i većim naseljima, dok su sela zbog nedostatka škola bila pretežno nepismena.¹⁸ Prosvjetna politika Kraljevine Jugoslavije dovele je do toga da je u 1941. godini u Bosni i Hercegovini bilo nepismeno preko 70% stanovništva. Obrazovanje je bilo privilegija samo uskog kruga ljudi i to uglavnom iz bogatih familija, a prosvjećenost je bila na niskom nivou.¹⁹

Drugi svjetski rat će ovu ionako nepovoljnu sliku dodatno usložniti, tako da je Bosna i Hercegovina poslije završetka rata bila suočena sa ogromnim razmjerama nepismenosti.

15 Tuzlanski profesor Adem Bise pisao je 1937. godine o „hipokriziji bošnjačke uleme“ koja je slala svoju djecu u svjetovne škole, a istovremeno udaljavala vjernike od savremenog obrazovanja i europskih kulturnih vrednota. Učenje bez znanja o onome šta se uči imalo je, prema Bisi, samo jedan cilj: držati mase u neznanju i slijepom slijeđenju svojih pretpostavljenih. Posebno je kritikovao rad mekteba, jer kako navodi oni nemaju naučni cilj i nesluže se naučnim sredstvima: „Većinom se u tim mejtefima od muslimanske djece načine gramofonske ploče; ako se ta gramofonska ploča vremenom izliže, kaže se: dijete mi vjeru zaboravilo u vlaškoj školi.“. Više vidi: Adem Bise, *Da li može Musliman živjeti evropskim kulturnim životom i ostati dobar Musliman* (Kur'an u teoriji i praksi), Tuzla 1937, 65; A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 198-199.

16 Kako bi za akciju zainteresovao što veći broj nepismenih i kod njih pobudio želju za čitanjem i pisanjem, Vakufsko-mearifski odbor je otkupio veću količinu *Narodnih pjesama muslimana Bosne i Hercegovine*, koje su dijeljene polaznicima tečajeva i među narodom, Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*, Zagreb 2010, 594-595.

17 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond Ministarstva prosvjete NRBiH (dalje: MPBiH), Odjeljenje za narodno prosvjeđivanje, dok.br. 257/51, Likvidacija nepismenosti i kulturno-masovni rad, materijal s konferencije, Sarajevo 1951, 1-2.

18 ABiH, MPBiH, dok. br. 257/51, *Likvidacija nepismenosti*, Sarajevo 1951, 2.

19 Denis Bećirović, Prosvjetne i kulturne prilike u sjeveroistočnoj Bosni 1945-1953, *Stav*, br. 8-9, Tuzla 2004, 83.

Narodnooslobodilački rat – kratak osvrt

Drugi svjetski rat na teritoriji Jugoslavije i Bosne i Hercegovine odvijao se u periodu od 1941. do 1945. godine. Kraljevina Jugoslavija je 6. aprila 1941. godine, bez prethodne objave rata, napadnuta od strane fašističkih sila predvođenih Njemačkom i Italijom. Pred snažnim njemačkim napadima, jugoslavenska kraljevska vojska već prvih dana se našla u stanju potpunog rasula. U takvim okolnostima, vlada je napustila zemlju, a njen predstavnik general Kalafatović kapitulaciju Jugoslavije potpisuje 17. aprila 1941. godine. Time je za samo dvanaest dana Aprilskog rata, Kraljevina Jugoslavija u cijelosti okupirana.²⁰ U novoj podjeli zemlje između fašističkih osvajača Bosna i Hercegovina je uključena u sastav Nezavisne Države Hrvatske, koja je proglašena 10. aprila 1941. godine.²¹ Demarkaciona linija koja je dijelila interesne sfere Njemačke i Italije na prostoru Jugoslavije išla je kroz Bosnu i Hercegovinu.²²

Antifašistički ustanak na području Bosne i Hercegovine i Jugoslavije povela je Komunistička partija Jugoslavije. Borbe su vođene protiv fašističkih sila Njemačke i Italije, ali i ustaša i četnika. Ustanak je prerastao u Narodnooslobodilački pokret, a isti je uz znatne napore izdejstvovao konačno oslobođenje Bosne i Hercegovine i Jugoslavije 1945. godine.²³ Još i prije oslobođenja Sarajeva (6.

20 Više vidi u: Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998. (dalje: E. Redžić, *BiH u Drugom svjetskom ratu*), Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka, treće izdanje*, Sarajevo 2006; Marko Attila Hoare, *The Bosnian Muslims in the Second World War. A History*, Hurst & Company, London 2013; Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica 2019.

21 Nezavisna Država Hrvatska ili NDH proglašena je 10. aprila 1941. godine u Zagrebu. Dok su u Zagreb ulazile njemačke motorizovane formacije opunomoćenik Ante Pavelića, bivši austrougarski pukovnik Slavko Kvaternik, preko Radio-Zagreba je proglasio uspostavljanje iste. Njemačka i Italija su priznale NDH već 15. aprila, a nakon toga su to učinile i ostale članice Trojnog pakta i države s profašističkim i pronacionalističkim režimima. Dapače, ova hrvatska država nije bila nezavisna, nego podijeljena na dvije okupacione zone, njemačku i italijansku, a crta razdvajanja presjecala je dijagonalno Bosnu i Hercegovinu od sjeverozapada do jugoistoka. U NDH su donesena ista i slična rješenja koja su bila na snazi u nacističkoj Njemačkoj, među kojima su bili i oni o rasnoj pripadnosti i zaštiti arijevske krvi. Pod pokroviteljstvom države osnivani su sabirni i koncentracijski logori, likvidirani i prisilno iseljavani Srbi, Jevreji, Romi ali i brojni drugi neistomišljenici. Darko Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća, II*, Zagreb 2005, 185-187. (dalje: D. Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe*); E. Redžić, *BiH u Drugom svjetskom ratu*, 118-119.

22 Više vidi: Vlado Strugar, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije*, Beograd 1962; Rafael Brčić, *Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, Beograd 1970, 19-99.

23 Prve borbe u Bosni i Hercegovini, na poziv Komunističke partije Jugoslavije otpočele su 27. jula 1941. godine, napadom ranije formiranih partizanskih grupa na Drvar, Oštrej i Bosansko Grahovo. Iste su završene porazom fašističkih sila u proljeće 1945. godine. O Drugom svjetskom ratu, Narodnooslobodilačkom pokretu i borbi na području Bosne i Hercegovine, više vidi u: Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998; *Zbornik dokumenata-podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Beograd 1971; Rasim Hurem, *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo 1972; Grupa autora, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knjige od I. do III, Tuzla

april 1945), oslobođeni su veliki dijelovi teritorije Bosne i Hercegovine. Tuzla je oslobođena još 17. septembra 1944. godine.²⁴

U Drugom svjetskom ratu Jugoslavija je izgubila 1,7 miliona stanovnika, a 3,3 miliona ljudi ostalo je bez krova nad glavom. Neposredna materijalna šteta koju je u ratu pretrpjela Jugoslavija bila je 1,4 puta veća od materijalnih gubitaka Velike Britanije.²⁵ Što se tiče Bosne i Hercegovine, prema relevantnim istraživanjima u Bosni i Hercegovini je poginulo oko 407.000, uglavnom radnoaktivnog produktivnog dijela stanovništva.²⁶ Materijalni gubici su bili ogromni. Od svih grana privrede, posebno je stradala industrija. Tako je drvna industrija ostala bez 121 pilane, topioničarska industrija bez tvornica u Varešu i Zenici, a hemijska industrija bez Fabrike Sode u Lukavcu (Solvay d.d), Elektro Bosne u Jajcu.²⁷

Ratno razaranje nije obišlo ni školstvo, kulturu, komunalnu i saobraćajnu infrastrukturu. Saobraćajna struktura Bosne i Hercegovine između dva rata bila je nedovoljno razvijena, te je Bosna i Hercegovina bila prometno izolirana. Ovo stanje dodatno je pogoršano tokom rata. U aprilu 1945. godine bilo je upotrebljivo 481 km pruge, a u maju već 710 km. Od 395 lokomotiva koliko je bilo neposredno nakon rata, svega 47 je bilo upotrebljivih.²⁸

O prosvjetnoj politici Nezavisne Države Hrvatske

Nezavisna Država Hrvatska ili NDH proglašena je 10. aprila 1941. u Zagrebu. Dok su u Zagreb ulazile njemačke motorizovane formacije opunomoćenik Ante Pavelića, bivši austrougarski pukovnik Slavko Kvaternik, preko Radio Zagreba je proglasio uspostavljanje iste. Njemačka i Italija su priznale NDH već 15. aprila, a nakon toga su to učinile i ostale članice Trojnog pakta te države s profašističkim i pronacionalističkim režimima. Dapače, ova hrvatska država nije bila nezavisna, nego podijeljena na dvije okupacione zone, njemačku i italijansku, a crta razdvajanja presjecala je dijagonalno Bosnu i Hercegovinu od sjeverozapada do jugoistoka.²⁹ U NDH su donesena ista ili slična rješenja koja su bila na snazi

1979-1987; Jeremija Ješo Perić, Dževad Pašić, *Lukavac u radničkom pokretu, Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, Lukavac 1989.

24 Grupa autora, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knjiga III, Tuzla 1987.

25 The Times, *Atlas svjetske povijesti*, Ljubljana-Zagreb 1986, 314.

26 O demografskim gubicima Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu više vidi: Bogoljub Kočević, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985; Vladimir Žerjavić, *Jugoslavija. Manipulacije žrtvama Drugog svjetskog rata*, Zagreb 1993.

27 Azem Kožar, *Historija Bosne i Hercegovine*, Tuzla 2007, 233. (dalje: A.Kožar, *Historija BiH*).

28 Husnija Kamberović, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo 2011, 104.

29 Demarkaciona linija između njemačkog i italijanskog okupacionog područja je kroz Bosnu i Hercegovinu prolazila linijom Bosanski Novi, Prijedor, Banja Luka, Jajce, Travnik, Sarajevo, Rudo, i dalje ka sjevernoj granici Crne Gore. Sjeverno od demarkacione linije bilo je njemačko, a južno od iste italijansko okupaciono područje. Privredno značajnije oblasti Bosne i Hercegovine potpale su pod njemačku kontrolu. Zakonskom odredbom od 7. juna 1941. godine, određena je istočna granica NDH,

u nacističkoj Njemačkoj, među kojima su bila i ona o rasnoj pripadnosti i zaštiti arijevske krvi. Pod pokroviteljstvom države osnivani su sabirni i koncentracijski logori, likvidirani i prisilno iseljavani Srbi, Jevreji, Romi ali i brojni drugi neistomišljenici.³⁰

NDH je negirala posebnost Bosne, ali i Bošnjaka koje je smatrala za „najkorjenitiji i najplemenitiji dio hrvatskog naroda“. I pored toga, temeljno pitanje za bošnjačke političke i vjerske predstavnike je bilo da li Bošnjaci u NDH mogu ostvariti bolja vjerska i građanska prava u odnosu na bivšu državu? Nakon poglavnikove poruke reisu Fehimu ef. Spahi, u kome je izražena želja da se muslimani u NDH osjećaju „svoji na svome“, „slobodni, ravnopravni i zadovoljni“, u Islamskoj zajednici je preovladalo pozitivno raspoloženje prema novoj državi. Međutim, data obećanja nisu se pokazala u praksi, Bošnjaci su ostvarivali minimalna prava, a bili su na meti kako četničkih tako i ustaških zločinaca.³¹

U ustaškoj vladi pitanja prosvjete bila su u nadležnosti Ministarstva bogoštovlja i nastave, koje će promijeniti naziv u Ministarstvo nastave, odnosno kasnije Ministarstvo narodne prosvjete. Pri njemu je organizovano posebno odjeljenje za osnovne (pučke) škole. Ustaški režim je označio neophodnim stvaranje „hrvatskog školstva“ koje će odgajati hrvatsku omladinu u državnom i nacionalnom smislu.³²

Planirano je da škola bude poluga ustaške vlasti, a da bi to postala morala se provesti reorganizacija i diferencijacija u odnosu na zatečeno stanje. Među prvim dokumentima novog režima bila je zakonska odredba o izdavanju spomen-svjedodžbi, kao znak sjećanja na uspostavljanje NDH.³³

koja se podudarala sa istočnom granicom Bosne i Hercegovine, čime je dovršeno uključivanje Bosne i Hercegovine u sastav NDH, koja je bila podijeljena na 22 administrativne oblasti – velike župe. Na bosanskohercegovačkoj teritoriji formirane su župe: Hum sa sjedištem u Mostaru, Krbava i Psat sa sjedištem u Bihaću, Lašva i Glaž sa sjedištem u Travniku, Pliva i Rama sa sjedištem u Jajcu, Vrhbosna sa sjedištem u Banja Luci, Usora i Soli sa sjedištem u Tuzli, Vrhbosna sa sjedištem u Sarajevu. Velike župe Hum i Krbava-Psat zahvatale su i teritorije van područja Bosne i Hercegovine. E. Redžić, *BiH u Drugom svjetskom ratu*, 118-119.

30 D. Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 185-187*; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980, 199-202; Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918-1991). Hrvatski pogled*, Zagreb 1999, 242-244; Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1994. i 2002.

31 O položaju Bošnjaka u NDH više vidi: Adnan Jahić, Bošnjaci i Nezavisna Država Hrvatska: od nade i lojalnosti do ogorčenja i otpora, *Bošnjačka pismohrana*, br. 28-31, sv. 9, Zagreb 2009/2010, 43-54.

32 Sanja Gladanac, Uspostava državnog školstva na području Velike župe Vrhbosna, *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, Zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo 2012, 74-75. (dalje: S. Gladanac, *Uspostava državnog školstva*).

33 Spomen-svjedodžbe su dobili učenici završnog razreda škole, a iste su izdate bez ocjene. Zaduživani su organi prosvjete i uprave škola da ove svjedodžbe podijele uz veliki ceremonijal protkan programom ustaške propaganda. Također, donesen je propis kojim se produžila aktuelna školska godina od 12. maja do 9. juna. Zakonskom odredbom oslobođeni su svi učenici srednjih i stručnih škola polaganja završnih maturalnih ispita. Na ovaj način su riješena pitanja završetka posljednje predustaške školske godine na cijeloj teritoriji NDH. M. Papić, *Školstvo*, 63-64.

Upliv ustaške ideologije u državnu prosvjetnu politiku vidljiv je već prvih mjeseci djelovanja nove vlasti, kada je dotadašnja jugoslovenska (srpska) ideologija zamijenjena ustaškom. Dakle vršena je dejugoslavenizacija i kroatizacija školskog sistema. U namjeri da se školski sistem stavi u funkciju širenja i učvršćivanja ustaške ideologije uveden je *korijenski pravopis*, promjenjen kalendar školskih proslava, izmijenjeni nastavni programi, te štampani novi udžbenici. Umjesto ranije izučavanog francuskog i engleskog jezika, u srednjoškolsko obrazovanje se uvode njemački i italijanski jezik što je bilo u skladu s vanjskopolitičkom orijentacijom Nezavisne Države Hrvatske.³⁴

Za početak školske 1941/1942. godine koju je trebalo u potpunosti prilagoditi vlastitoj ideologiji, ustaška vlast je uradila složene pripreme, uključujući donošenje novih nastavnih planova i programa koji bi odgovarali ciljevima ustaške države. U „Nastavnoj osnovi za pučke škole“, kako se zvao nastavni plan i program nisu izvršene veće promjene u odnosu na plan i program Kraljevine Jugoslavije, osim kod tzv. nacionalnih predmeta: hrvatski jezik, povijest i zemljopis. Za hrvatski jezik je potcrtano da mora biti „središte cjelokupnog školskog rada“, iz povijesti je predviđeno izučavanje prošlosti samo hrvatskog naroda, a iz zemljopisa NDH i njena administrativno-teritorijalna podjela na župe i kotareve. Planom i programom utvrđen je rad škola u četiri godišta.³⁵

U pogledu jezika i pisma objavljen je propis o ukidanju ćirilice u cjelokupnom javnom i političkom životu, pa naravno i u školama. Radilo se na odabiru novih nastavnika na koje bi se režim mogao osloniti, a u isto vrijeme vršena je čistka postojećih kadrova. Samo jednim potezom, 15. maja 1941. godine otpušteno je iz službe u Bosni i Hercegovini čak 95 profesora i učitelja, Srba i Jevreja. Smijenjeni su i svi direktori i upravnici škola, a masovna otpuštanja su nastavljena sve do jeseni, odnosno do početka nove školske godine.³⁶ S obzirom na brojnost Srba u NDH, napravljena je određena diferencijacija na „domaće Srbe“, rođene u NDH, koji su bili privremeno prihvatljivi i „strane Srbe“, rođene u Srbiji i Crnoj Gori, koje je bez izuzetka trebalo odstraniti s područja hrvatske države. Prema tome, srpski nastavnici porijeklom iz Srbije i Crne Gore su otpušteni iz službe što je legalizovano i objašnjeno kao ispravljanje nepravdi iz prethodnog monarhističkog sistema. Domaćim Srbima koji su zadržani u nastavi, kao i ostalim nastavnicima, glavni preduslov ostanka u službi bio je neisticanje protuhrvatskog stava u međuratnom periodu, te odanost novoj državi i političkom režimu.³⁷

U škole je uveden kao obavezan pozdrav „Za dom spremni“, kao i poseban oblik molitve kojom je počinjala i završavala se nastava. Učlanjivanje učenika u

34 S. Gladanac, *Uspostava državnog školstva*, 75; Intervju.

35 Azem Kožar, Prosvjetne prilike u toku Drugog svjetskog rata sa posebnim osvrtom na stanje osnovnog školstva na području općine Tuzla, *Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću. Studije i članci*, Tuzla 2010, 288. (dalje: A. Kožar, *Prosvjetne prilike*).

36 M. Papić, *Školstvo*, 65.

37 *Sarajevo u NDH: Do kraja 1941. jevrejski učenici su nestali iz dnevnika sarajevskih škola*, Intervju Sanja Gladanac iz Instituta za istoriju u Sarajevu, www.novi.ba, objavljeno 14.04.2016, zadnji pristup ostvaren 21.06.2019. (dalje: S. Gladanac, *Intervju*, 2016).

Ustašku mladež jedno vrijeme je bilo obaveza uslovljena dobijanjem školske svjedodžbe.³⁸

Državna antisemitska politika se u školskom sistemu ogledala u vidu diskriminirajućih odluka prema kojima je za upis u škole bila presudna „rasna pripadnost učenika odnosno njihovih roditelja“. Zakonski je bilo jasno definisano da se zbog rasnog porijekla, u srednje i građanske škole „učenici(ce) izraelitske vjere (Židovi) uopće ne mogu upisivati“. Zabranom sticanja srednjoškolskog obrazovanja režim je želio obezvrijediti jevrejski narod i potisnuti ga iz javnog života.³⁹

Za razliku od srednjih škola, u osnovne škole su se mogli upisivati jevrejski učenici kojima je u početku bilo dozvoljeno redovno pohađanje nastave, dok je od 1942. godine propisano njihovo odvojeno poučavanje od djece arijevskeg porijekla. Uprkos otvorenoj antisemitskoj politici terora, kao i nepovoljnim zakonskim rješenjima, analiza prezimena đaka u gradskim školama u Sarajevu ipak otkriva pojedinačne primjere pohađanja nastave od strane jevrejskih učenika. Oni su pak pokušavali svoje porijeklo prikriti drugačijim vjerskim izjašnjavanjem (kao pripadnici katoličke, islamske, grkoistočne vjere), ali s intenziviranjem antisemitske politike terora ubrzo nestaju iz školskih klupa.⁴⁰

Učenici pravoslavne vjeroispovijesti mogli su se upisivati u škole, ali su vođeni na posebnim spiskovima i bilo im je zabranjeno nacionalno izjašnjavanje.⁴¹

Ćirilичno pismo uklonjeno je iz javnog života, pa tako i iz školskog sistema. Knjige pisane ćirilicom i one pisane „u srpskom duhu“ sklanjane su iz školskih biblioteka. Školski fondovi, koji su do tada obično nazvani po ličnostima iz srpske historije preimenovani su u hrvatske nazive. Isti je slučaj bio i sa nazivima škola koje su na prostoru župe Vrhbosna također u periodu Kraljevine Jugoslavije nazivane po ličnostima iz srpske historije, uspostavom ustaške vlasti jednostavno su preimenovane u *Državna pučka škola* ili *Državna realna gimnazija*, a docnije i po imenima zaslužnih Hrvata, npr. *Državna mješovita pučka škola Ante Starčević*. Uporedo s tim, nova prosvjetna vlast se bavila i dekoracijom školskih učionica u kojima je obavezno morala biti istaknuta slika poglavnika Ante Pavelića.⁴²

Također, školski sistem je bio prožet i vjerskim sadržajem. Povodom početka školske godine u crkvama su održavane mise za katoličku djecu, a u džamijama dove za muslimansku djecu. Vjerski sadržaji su organizovani uporedo sa školskim proslavama, pa se tako poslije priredbe u školi išlo na misu u crkvu i slično.⁴³

38 Kroz uključivanje u Ustašku mladež (ogranak ustaškog pokreta) kod sve omladine od 7. do 21. godinu nastojalo se učvrstiti nacionalno-politički odgoj i osjećaj domoljublja spram Nezavisne Države Hrvatske. Ustaška mladež je bila dio školskog sistema, u tom smislu je provodila vannastavne aktivnosti, organizovanje priredbi, tjelovježbi, humanitarnih akcija. Bilo je zabranjeno organiziranje omladine izvan Ustaške mladeži. M. Papić, *Školstvo*, 69; S. Gladanac, *Intervju 2016*.

39 S. Gladanac, *Uspostava državnog školstva*, 75.

40 *Isto*, 76; S. Gladanac, *Intervju 2016*.

41 M. Papić, *Školstvo*, 69.

42 S. Gladanac, *Uspostava državnog školstva*, 80.

43 S. Gladanac, *Intervju 2016*.

Pod fašističkom okupacijom obnovio je rad samo dio predratnih škola i to uglavnom u većim naseljima i gradskim centrima Bosne i Hercegovine. Mnoge škole su bile oštećene, a u dosta njih je smještena vojska ili pak izbjeglice. Uz to, okupacione vlasti nisu imale dovoljan broj stručnih kadrova za rad u školama, pa su u iste često raspoređivani i nestručni, ali podobni kadrovi. Pored otpuštenih, prognanih i pogubljenih nastavnika, pretežno Srba i Jevreja, jedan broj nastavnika samovoljno napušta službu i priključuje se NOP-u, što je od 1943. poslije kapitulacije Italije, bio glavni razlog napuštanja službe.⁴⁴

Ipak, ustaška vlast je stalno potcrtavala važnost redovnog odvijanja nastave. Kako bi popunili praznine u znanju nastale naglim završetkom prethodne školske godine, bilo je planirano da se tokom 1941/42. godine prvo obradi propušteno gradivo, pa da se tek onda pristupi izučavanju novog. Uslovi za normalno odvijanje nastave konstantno su se pogoršavali što je primoravalo škole za skraćivanje propisane nastavne građe. Svjesni nepovoljnih prilika s kojima su se učitelji susretali na terenu, vlasti su kao glavni cilj osnovnog školstva propisali elementarno opismenjavanje učenika, to jeste sticanje minimuma znanja za njihov prelazak u više razrede.⁴⁵

Iako je jasno vidljiv negativan stav režima prema pojedinim nacionalnim elementima, školske uprave u Gradskoj općini Sarajevo kada su tražile od Ministarstva nastave obezbjeđivanje udžbenika za djecu iz siromašnih radničkih porodica, isto su tražile i za jevrejske i srpske učenike iz ovih kategorija.⁴⁶

Pored državnih pučkih škola postojale su i privatne (posebne) pučke škole. Radi se o osnovnim katoličkim školama koje su držali pojedini redovi časni sestara i njima je režim, s obzirom na prislan odnos crkve i države, poklanjao posebnu pažnju. Ove škole su bile smještene u boljim objektima i opremljene potrebnim nastavnim sredstvima. Učenicima islamske vjeroispovijesti bilo je omogućeno pohađanje mekteba.⁴⁷

Kada je u pitanju opismenjavanje stanovništva, kao novina u osnovnom školstvu od školske 1941/42. godine se uvode pomoćne pučke škole, za koje je izrađen poseban nastavni plan i program. Predviđeno je da se ove škole otvaraju u seoskim područjima, a u njima su mogli predavati i nekvalifikovani nastavnici. Može se reći da su to bili nešto organizovaniji analfabetski tečajevi. Ove škole su se počele otvarati u više kotara: Mostar, Konjic, Tuzla, Gradačac, Brčko, Tešanj, Visoko, Jajce. Međutim, mreža ovih škola se nije širila kako se očekivalo, što zbog nedostatka tzv. pomoćnih učitelja, to zbog sužavanja teritorije seoskih područja pod kontrolom ustaške vlasti.⁴⁸

Radi „širenja pismenosti u narodu“ donesena je odredba o organizovanju tečajeva za nepismene, koje su dužni da pohađaju „svi nepismeni Hrvati i Hrvatice“ do 50 godina starosti.⁴⁹

44 *Isto*, 70.

45 S. Gladanac, *Uspostava državnog školstva*, 93-94.

46 *Isto*, 94.

47 A. Kožar, *Prosvjetne prilike*, 291.

48 M. Papić, *Školstvo*, 69.

49 A. Kožar, *Prosvjetne prilike*, 291.

Ustaška vlast je imala intencije da od škole prije svega napravi odgojnu, a tek onda obrazovnu ustanovu. Vaspitna uloga se ogledala u smislu usmjeravanja i odgajanja učenika u duhu ustaške ideološko-političke orijentacije i podrške fašističkim ratnim ostvarenjima. Međutim, zbog nepovoljnih kadrovskih, materijalno-tehničkih uslova, širenja ustaničke na uštrb okupacione teritorije, ali i sve znatnijeg antifašističkog raspoloženja roditelja i učenika, obrazovni sistem nije uspio ostvariti ulogu koju su pred njega postavile ustaške vlasti.

Aktivnosti na opismenjavanju stanovništva u periodu Narodnooslobodilačkog rata

Rat i okupacija (1941-1945) učinili su da se naslijeđena zaostalost kada je u pitanju nepismenost stanovništva dodatno pojača. Uništene su ili oštećene mnoge školske zgrade i inventar, a u dosta njih je smješтана vojska. Hapšeni su ili prisilno mobilisani učenici i nastavnici. Vršena je fašistička propaganda. Mnoge škole usljed ratnih prilika su potpuno obustavile rad. Znatno broj učenika osnovnih i srednjih škola koje su radile pristupio je Narodnooslobodilačkom pokretu i time prekinuo školovanje.⁵⁰

Na oslobođenoj teritoriji uporedo sa oružanom borbom ulagani su veliki napori da se zadovolji probuđeno interesovanje za pismenost i znanje uopšte. U najtežim ratnim uslovima, koji nimalo nisu pogodovali kulturno-prosvjetnoj aktivnosti, u oskudici svake vrste i čestim upadima neprijatelja, Prosvjetno-kulturna odjeljenja Oblasnih Narodnooslobodilačkih odbora (NOO-a) pokretala su i razvijala razne oblike kulturno-prosvjetnih aktivnosti.⁵¹

Kulturno-prosvjetna aktivnost za vrijeme NOB-a, odnosno NOR-a odvijala se u periodu 1941-1945. godine, za vrijeme borbe, u samim partizanskim jedinicama, a posebno na oslobođenoj teritoriji.

Sa prvom ustaničkom puškom, počele su da niču i prve spontane inicijative na polju kulture i prosvjete, a koje su poslije prerasle u organizovanje oblike rada. Kulturna aktivnost započinje pojavom partizanske pisane riječi, kao što su: letci, informativni bilteni, propagandne brošure i slično. Ova vrsta pisane riječi, kasnije je prerasla u dobro uređenu partizansku štampu. Uporedo s prvom pisanom riječi javljaju se i prve kulturne ekipe formirane pri vojnim jedinicama. Iste su davale raznovrsne priredbe i po najzabačenijim selima oslobođene teritorije. Program ovih priredbi bio je sastavljen od solo i horskih recitacija, pjesmi, pozorišnih komada, te predavanja u svrhu promovisanja ciljeva NOP-a. U organizaciji ovakvih priredbi posebno su bili aktivni organi SKOJ-a, koji su pomoću istih bili u kontaktu s

50 Đorđe Lazarević, *Sjeveroistočna Bosna krajem oslobodilačkog rata. Od septembra 1944. do maja 1945.*, *Glasnik arhiva i DAR BiH*, godina X-XI, knjiga X-XI, Sarajevo 1970/71, 195. (dalje: Đ. Lazarević, *Sjeveroistočna Bosna*).

51 Đ. Lazarević, *Sjeveroistočna Bosna*, 195.

najširim slojevima omladine, ideološki utičući na njeno opredjeljivanje za tekovine narodnooslobodilačke borbe.⁵²

„Svaki kulturni rad sa narodom bio bi bezuspješan bez pismenih ljudi“.⁵³ Zato je vlast u oslobođenim krajevima Bosne i Hercegovine posebnu pažnju posvećivala opismenjavanju stanovništva.

Za vrijeme Narodnooslobodilačkog rata (1941-1945), uprkos uslovima rata, kadrovskih i materijalnih nedostataka, radilo se na opismenjavanju vojnika, ali i stanovništva na oslobođenim teritorijama. Počeli su sa radom analfabetski tečajevi, čija je osnovna organizacija koja se dograđivala nakon oslobođenja, upravo uspostavila tokom NOR-a.

Naime, tri su glavna izazova, koja su u uslovima narodnooslobodilačke borbe bila postavljena prosvjetnim vlastima: kako da se likvidira nepismenost odraslih koja je u Bosni i Hercegovini naslijeđena od prije rata, kako da se osnovno obrazovanje prilagodi teškim ratnim uslovima, te kako da se obrazuje nastavnički kadar potreban za analfabetske tečajeve i osnovne škole.⁵⁴

Likvidacija nepismenosti postavljena je kao prvi zadatak, čijem se rješavanju pristupilo odmah sa stvaranjem prvih borbenih jedinica. Dakle, počeci rada na opismenjavanju u periodu Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini, usko su vezani za kulturno-prosvjetne aktivnosti vojnih jedinica, koje su kako se isticalo bile „prve škole za učenje pismenosti“ ili „prve narodne škole“. Već na ratištu, u opštem kretanju i za vrijeme borbe, uporedo se razvijala i pismenost, čitaju se proglasi, šire se radio vijesti, umožavaju štampani tekstovi, nije rijedak slučaj bilo vidjeti nepismene borce kako na dežuri sjede kraj ognjišta s olovkom i papirom i uče da čitaju i pišu. Napušteno je usko shvatanje da se pismenost stiče samo u školi, kao i da je opismenjavanje prvenstvena obaveza djetinjstva. Postepeno se prilazilo organizovanju analfabetskih tečajeva u okviru vojnih jedinica.⁵⁵

Prve ratne zime, 1941-1942. godine, organizovan je niz analfabetskih tečajeva na tlu ustanički uzavrele Bosanske krajine, u planinskim selima oko Kozare, Osmače, Uzlomca, Manjače, Lisine, Grmeča, odakle su sačuvana iskustva savremenika događaja: „Dok su momci naoružani bilo kakvim oružjem, držali stražu ili učestvovali u borbama, dotle su uz lojanice ili luč omladinke, a i ostali učili čitati i pisati. Nije im smetalo da tabla bude improvizovana od sobnih vrata, skovanih dasaka i dr, a kreda ugljen, bijela glina, neki kamen ili slično. Djeca su se specijalizovala za pronalaženje takvih kamenčića i gline“.⁵⁶

52 Milorad Gajić, *Kulturna aktivnost u Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačkog rata, Prilozi*, br. 4, Sarajevo 1968, 413-414. (dalje: M. Gajić, *Kulturna aktivnost*).

53 Nizara Mušović Tadić, *Narodno prosvjeđivanje u sjeveroistočnoj Bosni u toku NOR-a, Glasnik arhiva i DAR BiH*, XXIX, Sarajevo 1989, 128. (dalje: N. M. Tadić, *Narodno prosvjeđivanje*).

54 „Šta smo postigli na području narodne prosvjete“, *Oslobođenje*, godina II, br. 12, Sarajevo, 7. septembar 1944, 6.

55 Halid Ademović, *Učiteljske škole u Bosni i Hercegovini. Istorijski razvoj od postanka 1882. do njihova nestanka 1972*, Sarajevo 2009, 177. (dalje: H. Ademović, *Učiteljske škole*).

56 H. Ademović, *Učiteljske škole*, 178.

Pored vojnih jedinica, partijske organizacije su u prvom periodu borbe bile neposredni organizatori pojedinih segmenata kulturnog rada. Ovaj posao kasnije preuzimaju antifašističke organizacije i organi vlasti, dok Komunistička partija na sastancima i u partijskim proglasima daje osnovne smjernice u „borbi protiv mraka i neznanja“⁵⁷

Kulturna aktivnost u Bosni i Hercegovini tokom Narodnooslobodilačkog rata naročito je došla do izražaja na većim oslobođenim područjima i gradskim centrima. Oslobođenjem Bihaća u jesen 1942. godine i stvaranje tzv. Bihaćke republike, to područje postaje kako političko tako i kulturno žarište NOP-a. Ovdje se prije svega istakla djelatnost „Kazališta narodnog oslobođenja“, prve kulturne institucije nove Jugoslavije, osnovane sa zadatkom da svojim priredbama, pozorišnim predstavama, koncertima, predavanjima, organizacijom diletantskih i putujućih trupa, izdavanjem brošura, knjiga, pozorišnih novina i časopisa potpomogne narodnooslobodilačku borbu i proširi interes za pozorišnu (kazališnu) umjetnost. Također, osniva se narodni univerzitet, a sa zadatkom da prodube pismenost grade se domovi kulture.⁵⁸

Rad na suzbijanju nepismenosti bio je zbog mnogih teškoća u svojoj prvoj fazi neorganizovan, bez jedinstvenog sistema upravljanja, prepušten uglavnom brizi seoskih narodnooslobodilačkih odbora i antifašističkih organizacija. Međutim, tada je kod naroda probuđena svijest o značaju pismenosti i interes za sticanjem elementarnih znanja, što je kasnije omogućilo prelazak na organizovan rad na tom polju. Planska organizacija rada na suzbijanju nepismenosti sprovedena je uglavnom na području Bosanske krajine, gdje su dakako postojali i najbolji uslovi za to.⁵⁹

U drugoj polovini 1942. godine mreža analfabetskih tečajeva prostirala se cijelom Bosanskom krajinom, do Glamoča i Livna.⁶⁰ U početku su analfabetskim tečajevima rukovodili pismeniji ljudi, a pisalo se i na snijegu, u brašnu, u pepelu kraj ognjišta, a ne tako često na papiru. U radu na osposobljavanju prvih rukovodioca tečajeva istakao se Prosvjetni odsjek livanjskog sreza koncem 1942. godine. Naime, članovi tog odsjeka organizovali su tečaj na kojem su pripremali omladince za rad u školama i tečajevima za nepismene. Polaznici ovog tečaja su obučavani kako treba da se obrađuje čitanje i pisanje s djecom i nepismenim odraslim, kako obrađivati brojeve i osnovne računске operacije, kako se ophoditi s nepismenima.⁶¹

Livanjski učitelji Nijaz Alikadić i Cecilija Čabo priredili su prvi priručnik za opismenjavanje stanovništva nazvan „Partizanska abecedarka“, koja je pisana po uzoru na ranije bukvarice i slovarice te sadržavala tekstove koji bi s

57 M. Papić, *Školstvo*, 14.

58 M. Gajić, *Kulturna aktivnost*, 416.

59 Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (dalje: ZAVNOBiH), *Dokumenti 1943-1944*, knjiga I, Sarajevo 1968, 261-262.

60 M. Papić, *Školstvo*, 15.

61 H. Ademović, *Učiteljske škole*, 180; Više vidi: Mate Zaninović, *Kulturno-prosvjetni rad u NOB-u (1941-1945)*, Sarajevo 1968, 19-22.

jedne strane služili djeci za lakše učenje slova, a s druge strane za popularisanje Narodnooslobodilačke borbe. Partizanska abecedarka rađena je u dijelovima, krajem 1942. godine, a kako je koji dio završavan on je umnožavan na šapirografu i čim prije dostavljan u tečajeve.⁶²

Nakon što je otvoren nešto veći broj osnovnih škola, ukazala se potreba za kvalitetnijim udžbenikom nego što je bila Abecedarka. Također, i za pripremu novog udžbenika izbor je pao na isti autorski tandem. Za relativno kratko vrijeme napisana je „Početnica za narodne osnovne škole na području livanjskog okruga“, još nazivan „Livanjski bukvar“, „Partizanski bukvar“ i slično. Početnica je imala svega 44 stranice. Na prve 32 stranice obrađena su slova, a na drugih 12 date su kraće priče i pouke. Uz svako slovo dat je poneki tekst koji je učenicima dočaravao ideje i tekovine narodnooslobodilačke borbe. Svoje mjesto u Livanjskom bukvaru našli su i ratni pokliči, parole, pjesme koje su pjevali borci i omladina, a pri čijem izboru Alikadić i Čabo su konsultovali nadležne u Agitpropu i druge partijske činovnike.⁶³

Odnos prema prosvjeti i kulturi u toku narodnooslobodilačkog rata proizilazio je iz ciljeva i zadataka Komunističke partije Jugoslavije, koja je i rukovodila borbom. Idejno-politički uticaj je u početku vršen na zdravstvenim kursovima i priredbama koje su se često organizovale. Biranje prvih organa narodne vlasti bila je prilika da se istakne pismenost kao neophodno obilježje svakog borca. Već u prvoj godini rata, iako nije bilo uspostavljeno organizovano opismenjavanje s utvrđenim planovima i programima, izvršena je tolika propaganda opismenjavanja da je čitanje i pisanje postalo ideal svakog nepismenog borca. Dakako ovo se posebno odražavalo u Bosanskoj krajini, gdje je počeo širi i organizovaniji kulturno-prosvjetni rad.⁶⁴

Na području Bosanske krajine su formirane prve, postojanije i šire slobodne teritorije, seosko stanovništvo je masovnije pristupilo ustanku nego u nekim drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Među povoljnije okolnosti za organizovaniji kulturno-prosvjetni rad na ovom području treba istaći i činjenicu da su se tu stekli svi organi vlasti, od seoskih i opštinskih narodnih odbora do AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Navedeni organi vlasti su na ovom području mogli hijerarhijski, neposredno provoditi odluke na terenu, za razliku od drugih dijelova Bosne i Hercegovine, gdje su odluke stizale kasno ili usljed ratnih okolnosti nisu mogle ni doći.⁶⁵

62 M. Papić, *Školstvo*, 53.

63 M. Papić, *Školstvo*, 54; H. Ademović, *Učiteljske škole*, 180-181.

64 I na drugim ustaničkim područjima u prve dvije godine rata bilo je individualnog opismenjavanja, kulturnih priredbi i nekih drugih oblika popularisanja pismenosti i prosvjete, koji nisu u tom periodu mogli zadobiti organizovanije forme rada. M. Papić, *Školstvo*, 12-13.

65 M. Papić, *Školstvo*, 13-14.

„Institucionalizacija“ procesa opismenjavanja stanovništva

Odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a dati su osnovni okviri za kulturno-prosvjetni rad na oslobođenim područjima. Nakon prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću, 27. novembra 1942. godine objavljeni su *Pozivi i Uputstva NOO za otvaranje analfabetskih tečajeva, pozivi i uputstva NOO za otvaranje osnovnih škola, raspis o opštem planu prosvetnog rada, sa pozivom na mobilizaciju sviju raspoloživih snaga za likvidaciju nepismenosti*. U raspisu se između ostalog navodi: „Borba protiv nepismenosti i neznanja postaje sastavni dio narodnooslobodilačke borbe. Mi taj narodni pokret za pismenošću, za oslobođenje od mraka nepismenosti moramo prihvatiti, pomoći i široko organizovati. Zato se obraćamo na vas kao aktivne narodne snage, da u svakoj varoši, u svakome selu, u svakom najmanjem zaseoku osnujete tečaj za nepismene, obrazujete upravu tečaja od po jednog predstavnika svake rodoljubive organizacije i narodne vlasti vašeg mjesta, i pomažete ovu upravu u izvršenju njenog zadatka...“⁶⁶

U nastavnom programu analfabetskih tečajeva, pored učenja pismenosti i računice bili su planirani *kursevi iz narodne historije, društvenih nauka i osnovnih elemenata ekonomije*.⁶⁷

*Propisane su i dužnosti uprave tečajeva, i to da ista izabere predavača, koji treba biti pismen čovjek odan NOB-i, da upiše na tečaj sve nepismene oba pola od 14 do 40 godina starosti, te da izvijesti Prosvjetni odsjek Izvršnog odbora AVNOJ-a da je prethodno izvršila, podnese statistiku polaznika, zatraži program i materijal tečaja za nepismene, kao i dozvolu da program sprovodi u djelo.*⁶⁸

*Rad analfabetskih tečajeva su kontrolisali prosvjetni referenti pri Okružnim NOO, dok je neposredno rukovođenje tečajeva povjereno učiteljima ili apsolventima kurseva za rukovodioca analfabetskih tečajeva. Ukoliko nije bilo kvalifikovanog rukovodioca, što je bio čest slučaj u prvim godinama rada, vođenje tečajeva se povjeravalo „dobro pismenom licu“.*⁶⁹

*U pogledu rada vjerskih škola, mekteba i klostera u oslobođenim mjestima, u dokumentima se navodi: „treba ih ostaviti da rade i dalje, kontrolišući njihov stav prema narodnooslobodilačkoj borbi, a ne mešati se u pitanje vere i nastave“.*⁷⁰

Veliki doprinos u provođenju politike NOP-a dale su i masovne organizacije, a među njima se izdvaja Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ), koji je formiran u Bosanskom Petrovcu 6. decembra 1942. godine i koji je dao

66 *Raspis IO AVNOJ-a Narodnooslobodilačkim odborima, Antifašističkom frontu žena i omladinskim organizacijama o borbi protiv nepismenosti*, u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, Beograd 1985, 597-598; N. M. Tadić, *Narodno prosvjeđivanje*, 127; H. Ademović, *Učiteljske škole*, 181.

67 *Izveštaj o radu prosvetnog odseka Izvršnog odbora AVNOJ-a, od 25. decembra 1942.* u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984, Zbirka dokumenata*, Beograd 1985, 593.

68 H. Ademović, *Učiteljske škole*, 181.

69 ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943-1944*, knjiga I, Sarajevo 1968, 260-265.

70 *Izveštaj o radu prosvetnog odseka Izvršnog odbora AVNOJ-a, od 25. decembra 1942.* u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, Beograd 1985, 593.

znatan doprinos emancipaciji, ravnopravnosti i aktivnoj ulozi žena u političkom životu Jugoslavije. Važan doprinos na putu za aktivno uključivanje žena u politiku i društvo bilo je njihovo obrazovanje, odnosno opismenjavanje.⁷¹

Početak januara 1943. godine, proklamovano je: „Pohađanje osnovne škole, koje su već počele sa radom u nekim krajevima, obavezno je za mušku i žensku djecu od 6 do 14 godina, a pohađanje analfabetskih tečajeva obavezno je za sve nepismene muškarce i žene od 14 do 40 godina.”⁷²

Neposredno poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a otvorene su prve osnovne škole u Bosanskoj krajini, a do početka 1944. godine, na tom području je radilo oko 25 škola sa oko 2.200 učenika. U ovom periodu širi se mreža analfabetskih tečajeva, a uspostavljaju se i tečajevi za rukovodioce analfabetskih tečajeva, kao i za rukovodioce kulturno-prosvjetnog rada.⁷³

U Okružnici o organizovanju analfabetskih tečajeva Oblasnog Narodnooslobodilačkog odbora za Bosansku krajinu broj 36, od 5. novembra 1943. godine navodi se da je potrebno istaći zahtjeve koji se odnose na određivanje djelokruga rada tečajeva, zatim da se djeca od 11 do 14 godina odvajaju od odraslih pri usvajanju pismenosti, otvaranje mogućnosti rada sa manjim grupama i određivanje trajanja tečaja na deset nedjelja. Kada je u pitanju definisanje nastavnih sadržaja, oni su se odnosili na obuku čitanja, pisanja, računanja i usvajanja osnovnih znanja iz NOB-e.⁷⁴

Godine 1944, Oblasni NOO za Bosansku krajinu je izradio plan i program rada analfabetskih tečajeva, u kojem se ističe da je osnovni cilj tečajeva suzbijanje nepismenosti za uzrast od 14 do 40 godina. Tečajeve osnivaju NOO-i a uslovi za osnivanje su određen broj polaznika, prostorije i sredstva za rad. Predviđeno je da se radi tri puta po dva časa sedmično, što za deset sedmica iznosi 60 časova, od kojih je 35 bilo predviđeno za čitanje i pisanje, 10-15 za računanje, a 10-15 za upoznavanje sa osnovnim tekovinama NOB-e (nastava društveno-političkih zbivanja). Uz nastavni program date su i kratke didaktičko-metodičke upute za nastavnike, odnosno rukovodioce analfabetskih tečajeva.⁷⁵

Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, koje je trajalo od 30. juna do 2. jula 1944. godine u Sanskom Mostu, profesor Ante Babić je podnio referat pod nazivom: „Rad narodnooslobodilačkih vlasti na prosvjetnom polju“. U referatu je istaknuta sva apsurdnost i pogubnost predratne kulturno-prosvjetne politike po Bosni i Hercegovini, te su istaknuti veliki uspjesi od početka narodnooslobodilačkog rata.

71 Za razliku od predratne žene koja je uglavnom bila nepismena, zaokupljena kućnim i poljskim obavezama, naviknuta na mušku dominaciju i ukorijenjene norme etike, AFŽ se zalagao za “novu ženu” koja je obrazovana i koja ravnopravno sa muškarcem učestvuje u obnovi i izgradnji zemlje., Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)*, Zagreb 2017, 410-412.

72 M. Papić, *Školstvo*, 23.

73 *Isto*, 28.

74 Više vidi: Rajko Kuzmanović, *Krajiški kulturno-prosvjetni front 1941-1945*, Banjaluka 1975, 66.

75 H. Ademović, *Učiteljske škole*, 181-182.

*Referent, određujući buduće zadatke Prosvjetnog odjeljenja ZAVNOBiH-a stavlja akcenat na organizovanje svih oblika osnovnog i srednjeg obrazovanja, putem škola, kurseva i analfabetskih tečajeva.*⁷⁶

Osnovni zadaci koji su postavljeni pred nove vlasti u oslobođenim područjima bili su: likvidacija nepismenosti, podizanje i obnavljanje porušenih škola, osposobljavanje kadra za rukovođenje analfabetskim tečajevima, kao i osposobljavanje kadra za škole. Istaknuto je da je osnivanje analfabetskih tečajeva organizovano u svim vojnim jedinicama, kako za vrijeme borbe tako i za vrijeme boravka na slobodnoj teritoriji. Suzbijanje nepismenosti bila je briga Narodnooslobodilačkih odbora i antifašističkih organizacija⁷⁷

U centru je bilo nastojanje da se što prije prevaziđe stanje široke nepismenosti odraslih i nastojanje da se sva djeca uključe u sistem redovnog obrazovanja. Ovi ciljevi uneseni su i u Deklaraciju o pravima građana Bosne i Hercegovine, donesenu na drugom zasjedanju, a u kojoj je istaknuto da će nova vlast učiniti sve da likvidira nepismenost u zemlji. Istaknuto je da će se opće obrazovanje i brži kulturni razvitak stanovništva omogućiti planski izgrađenom mrežom škola i kulturno-prosvjetnih ustanova. Već na prvoj sjednici novoformiranog Predsjedništva ZAVNOBiH-a 6. jula 1944. godine osnovano je odjeljenje za narodnu prosvjetu. Ista odjeljenja formirana su i na nižim nivoima vlasti, a imala su slijedeće odsjeke: za osnovnu nastavu i analfabetske tečajeve, za srednju nastavu, te za kulturno-prosvjetni rad.⁷⁸

Prosvjetni organi su najviše bili angažovani oko organizovanja osnovnoškolske nastave i analfabetskih tečajeva. Prosvjetno odjeljenje ZAVNOBiH-a je nastojalo da uvede sistematičnost u radu obrazovnih ustanova i u tom cilju je izradilo program rada na širenju pismenosti, koji je usvojen na sjednici Predsjedništva krajem 1944. godine. Prihvaćen je plan i program analfabetskih tečajeva, koji je ranije izradilo Prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO za Bosansku krajinu, revidiran je nastavni plan i program za učiteljske tečajeve, gimnazije i učiteljske škole, kao i za škole i tečajeve koje je trebalo organizovati poslije oslobođenja zemlje. Prvi plan rada koji je Odjeljenje za prosvjetu 9. oktobra 1944. godine predložilo Predsjedništvu ZAVNOBiH-a, sadržavao je uputstva o načinu organizacije rada u osnovnim školama, analfabetskim tečajevima, gimnazijama, učiteljskim školama, gimnazijskim tečajevima, učiteljskim tečajevima, tečajevima za nastavnike i tečajevima za obrazovanje.

Plan predviđa da osnovna škola radi po programu za školu od tri stepena, a da se gradivo jednog stepena rasporedi na 10 mjeseci. Prvenstveno je trebalo upisati preraslu djecu od 8 do 11 godina, a mlađu samo ukoliko ima mjesta.

⁷⁶ Isto, 128.

⁷⁷ ABiH, MPBiH, dok. br. 257/51, *Likvidacija nepismenosti i kulturno masovni rad*, Sarajevo 1951.

⁷⁸ Veselin Đuretić, *Socijalno-zdravstvena i kulturno-prosvjetna aktivnost organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini između drugog i trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXI-XXVII*, Sarajevo 1976, 253-254. (dalje: V. Đuretić, *Socijalno-zdravstvena i kulturno-prosvjetna aktivnost*).

U pogledu analfabetskih tečajeva, predviđeno je da se njihova organizacija sprovodi preko Oblasnih NOO. Pored seoskih trebalo je otvarati i večernje tečajeve po gradovima, fabrikama, vojnim jedinicama. Po svim sreskim mjestima trebalo je organizovati kurseve za rukovodioce analfabetskih tečajeva.⁷⁹

U Jajcu je 14. decembra 1944. godine doneseno *Privremeno upustvo za organizaciju i rad osnovnih škola i analfabetskih tečajeva u Bosni i Hercegovini*, u kojem su data konkretna zaduženja svim nivoima vlasti. U pogledu analfabetskih tečajeva se navodi:

- „Oblasni Narodno-oslobodilački odbor dužan je preko svog Odjeljenja za narodnu prosvjetu da sprovede organizaciju analfabetskih tečajeva u svim selima gdje još ne postoje i da otvori večernje tečajeve po gradovima, fabrikama, preduzećima.
- Oblasni Narodno-oslobodilački odbor dužan je preko svog Odjeljenja za narodnu prosvjetu organizuje strogu kontrolu o uspjehu tečajeva. U tu svrhu treba na završetku tečaja provjeriti znanje tečajaca na taj način što će rukovodilac tečaja u prisustvu jednog izaslanika sreskog narodno-oslobodilačkog odbora pismenim i usmenim putem ispitat svakog pojedinog tečajca da bi utvrdili njegovu sposobnost u čitanju, pisanju i računanju.“⁸⁰

Također, u Upustvima je navedeno da Okružni narodni odbor vrši organizaciju kurseva za rukovodioce tečajeva, kao i da Sreski anrodni odbor vrši nadzor nad radom tečajeva. Isto tako, propisano je vođenje Glavnog imenika tečajaca, te stalne evidencije o broju nepismenih.⁸¹

U radu tečajeva uglavnom su korišteni stari bukvari za osnovne škole, ali radilo se i na izradi novog bukvara za tečajeve. Prema dostupnim podacima, osim u Livnu, navodi se da je isti napisan i negdje u Semberiji, ali da nije štampan. Također, organizovani su jednomjesečni kursevi za rukovodioce tečajeva.⁸²

Iskustva sa terena

U toku trogodišnje narodnooslobodilačke borbe (1941-1944) na oslobođenoj teritoriji Oblasnog NOO Bosanske krajine obnovljena je, zaključno sa 31. decembrom 1944. godine, 131 škola sa 170 odjeljenja, koje je tada pohađalo oko 5 hiljada učenika. U istom periodu održano je 11 kurseva za rukovodioce analfabetskih tečajeva, gdje je osposobljeno 308 rukovodilaca. Pod nadzorom učitelja oni su održali 219 analfabetskih tečajeva, na kojima je naučilo čitati i pisati 7.057 odraslih nepismenih lica. Sem toga, Oblasni NOO za Bosansku

79 V. Đuretić, *Socijalno-zdravstvena i kulturno-prosvjetna aktivnost*, 254-255.

80 ZAVNOBiH, Dokumenti, I, Sarajevo 1968, 259-260.

81 N. M. Tadić, *Narodno prosvjeđivanje*, 128.

82 ABiH, MPBiH, dok. 257/51, *Likvidacija nepismenosti i kulturno masovni rad, materijal s konferencije*, 3-5.

krajinu izradio je nove nastavne planove za narodne osnovne škole, za rukovodioce analfabetskih tečajeva, kao i za analfabetske tečajeve. Po tim programima su radile škole i tečajevi širom Bosne i Hercegovine. Također, ovaj odbor je izradio i čitanku za osnovne škole, kao i brošuru „Za našu djecu“, koja je razasлана svim školama i tečajevima.⁸³

U augustu 1944. godine u centralnoj Bosni je radilo 25 narodnih škola i preko 30 analfabetskih tečajeva. Kulturno-prosvjetni rad ometali su upadi okupatora i njegovih saradnika. Zabilježeno je da su četnici spalili školu u Vijačanima, ubili tamošnjeg rukovodioca analfabetskog tečaja, dok su u Kotor Varoši oteli učiteljicu Dušanku Petrić. Pored toga, Nijemci su zapalili školu u Draganovcima.⁸⁴

Jedan od mnogih kurseva za rukovodioce analfabetskih tečajeva uspješno je završen u Jajcu početkom novembra 1944. godine. Isti je trajao mjesec dana, a pohađalo ga je 17 kandidata, uglavnom iz Jajca i Bugojna. Predavači su bili Desa Maksimović i Sadija Softić. Završnom ispitu i svečanosti je prisustvovao predsjednik ZAVNOBiH-a, dr. Kecmanović, te profesori Kurt i Šahinpašić. Na kraju ispita predsjednik Kecmanović je govorio o značaju prosvjetnog rada, a svršene tečajeve nazvao je „novim prosvjetiteljima“.⁸⁵ Krajem novembra iste godine i u Livnu je održan završni ispit tečaja za buduće rukovodioce analfabetskih tečajeva. Tečaj je pohađalo 29 kandidata iz Glamoča, Kupresa, Livna i Duvna, a obučavalo ih je troje učitelja. U cilju daljeg popularisanja prosvjetne politike nove vlasti, odnosno rada na narodnom prosvjećivanju donose se vijesti u kojima se prenaglašavaju rezultati kurseva, pa se pored ostalog ističe: „tečajci su svojom bistrinom zadivili prisutne na ispitu“, te „otišli na dužnost puni volje da pomognu svom narodu“⁸⁶

Pored osposobljavanja rukovodilaca analfabetskih tečajeva, radilo se i na stručnom osposobljavanju novih učitelja. Od 29. oktobra do 5. novembra održan je završni ispit na učiteljskom tečaju u Sanskom Mostu, što je bio drugi po redu učiteljski tečaj u Bosanskoj krajini. Tečaj je trajao tri mjeseca, a ispitu je pristupilo 49 kandidata. O rezultatima i atmosferi koja je vladala na ovom ispitu piše list *Oslobođenje* donoseći utiske s pismenog ispita iz maternjeg jezika na temu „Djeca nas čekaju“. Navodi se da svi pismeni zadaci odišu toplinom ljubavi prema svom pozivu, prema narodu i njegovoj djeci, koja „dočekuju prolaznike i traže olovku i hartije, mole da im se pročita letak“, koja „čeznu za znanjem“. Mi smo sinovi naroda i ovo je jedan vid borbe za njegovo oslobođenje...Djeca koja željno čekaju na nas, to su djeca naših drugova iz borbe, od kojih su već mnogi pali za slobodu. Ta nas djeca već poznaju...donosili su jagoda i lješnika našim ranjenicima, pokazali nam put..., to su djeca koja su osjetila sve strahote rata. Takvim i sličnim mislima,

83 „Uspjesi prosvjete Bosanske krajine“, *Oslobođenje*, god. II, br. 20, Sarajevo, 31. decembar 1944, 4.

84 „Rad na narodnom prosvjećivanju u Centralnoj Bosni“, *Oslobođenje*, god. III, br. 22, Sarajevo, 26. januar 1945, 4.

85 „U Jajcu je održan tečaj za rukovodioce analfabetskih tečajeva“, *Oslobođenje*, god. II, br. 16, Sarajevo novembar 1944, 7.

86 „Tečaj u Livnu“, *Oslobođenje*, god. II, br. 18, Sarajevo, 2. decembar 1944, 6.

navodi se u tekstu, ispunjeni su pismeni zadaci kandidata. Nadalje, pohvaljeno je i dobro metodičko provođenje usmenog ispita, gdje „nema ispitne groznice“, jedan kandidat ispituje drugog, a nastavnik je samo moderator. Istaknuto je da je ovaj učiteljski tečaj bio kvalitetniji od predratne petogodišnje Učiteljske škole⁸⁷, čime je još jednom prenaglašen kvalitet obrazovne politike NOP-a u odnosu na period između dva svjetska rata.

Kakve su bile prilike u kojim se odvijao rad na prosvjetnom polju vidimo i iz broja porušenih škola do novembra 1944. godine. U Podgrmeču, od 35 škola, ostalo je samo 6, na Kozari, od 66 škola, ostale su samo 4, a slična je bila slika i u Janju, Glamoču, Kupresu, a napose u Hercegovini i Istočnoj Bosni, podaci su izneseni povodom Prve godišnjice ZAVNOBiH-a. Što se tiče analfabetskih tečajeva, tada je radilo njih oko 300 obuhvatajući 12 hiljada polaznika, dok je u funkciji bilo oko stotinu škola, za čiji rad je putem učiteljskih tečajeva, osposobljeno 85. učitelja.⁸⁸

Vlasti su putem svojih glasila promovirale značaj opismenjavanja, odnosno narodnog prosvjećivanja, upoređujući „mrak“ koji je kako navode u tom domenu vladao između dva svjetska rata, povezivajući narodno prosvjetu sa NOP-om, između ostalog ističući slijedeće: *Tekovina borbe za narodnu prosvjetu bit će sredstvo našeg općeg progressa. Prosvjetom će se naš čovjek osloboditi duhovnog robovanja i postati svjestan svoje moći i svojih zadataka u izgradnji društva. Ove tekovine treba braniti i izgrađivati isto tako odlučno kao i tekovine vojničke borbe. Na toj izgradnji mogu sarađivati samo i isključivo osvjedočeni prijatelji narodnooslobodilačkog pokreta. Naše prosvjetne tekovine dragocjen su rezultat narodnooslobodilačke borbe.*⁸⁹

Donosimo i primjer analfabetskog tečaja iz Moluha kod Tuzle, o čemu je podnijet izvještaj 15. decembra 1944. godine. Tečaj se održavao u mektebu, u početku je bilo oko 60 upisanih, a od kako je rukovođenje istim preuzeo E. Kulenović, tečaj je pohađalo do 35 polaznica, dakle sve su bile djevojke, odnosno žene. Udatih je četvrtina, a sve su do 35 godina starosti. „Udate žene s većom možda voljom se zalažu, ali teže shvataju i manje rade kod kuće“, ističe Kulenović, koji navodi da je prostorija mekteba mala i za 20, a ne 30 učenika, koliko ih prisustvuje tečaju. U početku nije bilo ni table ni klupa, sada imaju navodi rukovodilac tečaja u svom izvještaju s kraja 1944. godine.⁹⁰

Analfabetski tečaj u tuzlanskom naselju Bukinje počeo je s radom 29. novembra 1944. godine, a završio 17 marta 1945. godine. Rukovodilac tečaja je bila učiteljica Gordana Sandić. Bilo je upisano 12, a tečaj je završilo 11 žena, polaznica.

87 “Povodom završnog ispita na Učiteljskom tečaju”, *Oslobođenje*, god. II, br. 17, Sarajevo, 17. novembar 1944, 5.

88 “Borba za Narodnu prosvjetu”, u *Prva godina ZAVNOBiH-a*, *Oslobođenje*, Sarajevo, 26. novembar 1944, 5.

89 *Isto*, 5.

90 Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond Okružnog narodnog odbora Tuzla (dalje: OKNOT), k-33, dok. 4338/1, *Analfabetski tečaj u Moluhama*, Tuzla, 15. decembar 1944.

Svim polaznicama su izdata uvjerenja o završenom analfabetskom tečaju, o čemu izvještava Prosvjetni odsjek Narodnooslobodilačkog odbora za Okrug Tuzlanski.⁹¹

Većina škola u Hercegovini, naročito po selima, bila je smještena u privatne zgrade jer je okupator uništio skoro sve školske objekte. Poslije oslobođenja većeg dijela Hercegovine pristupilo se obnovi škola. U svim oslobođenim srezovima odvijala se nastava, kako osnovnoškolska pouka, a posebno analfabetski tečajevi.⁹² U januaru 1945. godine, u oslobođenom dijelu Hercegovine je radilo 49 osnovnih škola sa 70 učitelja i 6.429 učenika. Na širenju pismenosti veliku ulogu su imali analfabetski tečajevi, kojih je u ovom periodu samo u Istočnoj Hercegovini bilo 126, sa 2.000 polaznika. Održana su dva kursa za rukovodioce tečajeva, koje su završila 64 kursista. U nastojanju da se obrazovanje podigne na viši nivo i dobije što više stručnog kadra za dalji kulturno-prosvjetni, ali i politički rad, u Trebinju su krajem 1944. i početkom 1945. godine otvorene gimnazija, učiteljska škola, 4 osnovne škole, te jedan kurs za rukovodioce analfabetskih tečajeva.⁹³

Kada je u pitanju centralna Bosna, ovdje je krajem januara 1945. godine radilo 15 škola i 30 analfabetskih tečajeva. Oko 600 djece je pohađalo školu, a preko 1.000 omladinaca i odraslih bilo je na analfabetskim tečajevima. Na 4 kursa za rukovodioce analfabetskih tečajeva osposobljeno je 75 građana, novih rukovodilaca.⁹⁴

U novinskom članku pod nazivom „Suzbijanje nepismenosti u Tešnju“ od 20. februara 1945. godine navodi se da je za četiri i po mjeseca u tešanjском srezu otvoreno 7 škola kao i to da su održana 32 analfabetska tečaja sa 95 polaznika. Također, najavljeno je otvaranje još dvije osnovne škole.⁹⁵

Jedan od posljednjih kurseva (tečajeva) za rukovodioce analfabetskih tečajeva prije konačnog oslobođenja zemlje, održan je u organizaciji Prosvjetnog odsjeka Okružnog NOO u Livnu, u periodu od 23. januara do 4. marta 1945. godine. Tečaj je završilo 27 kandidata, koji su potom raspoređeni po cijelom okrugu da organizuju analfabetske tečajeve i „ostale kulturne ustanove kako bi se ovaj zapostavljeni i zabačeni kraj kulturno i prosvjetno što prije uzdigao“.⁹⁶

Na konferenciji okružnih i sreskih prosvjetnih referenata za Oblast Bosanske krajine, koja je održana 10. i 11. marta 1945. godine u Sani, pretresani su izvještaji s terena o stanju u oblasti obrazovanja. Utvrđeno je da je osnovno školovanje u stalnom porastu, te da se broj škola približava predratnom (oko 40%), a da je u tešanjском srezu broj škola i veći. Preovladavao je veliki interes naroda za obrazovanjem, najveći interes za školu bio je na Kozari, gdje je na jednu školu

91 ATK, OKNOT, k-19, f-1, *Završen analfabetski tečaj u Bukinju*, Tuzla, 26. mart 1945.

92 “Rad na obnovi prosvjete i školstva u Hercegovini”, *Oslobođenje*, god. II, br. 20, Sarajevo, 31. decembar 1944, 9.

93 “Prosvjetne prilike u Hercegovini”, *Oslobođenje*, god. III, br. 21, Sarajevo, 18. januar 1945, 4.

94 “Rad na narodnom prosvjećivanju u Centralnoj Bosni”, *Oslobođenje*, god. III, br. 22, Sarajevo, 26. januar 1945, 4.

95 “Suzbijanje nepismenosti u Tešnju”, *Oslobođenje*, god. III, br. 23, Sarajevo, 20. februar 1945, 7.

96 “Tečaj za rukovodioce analfabetskih tečajeva u Livnu”, *Oslobođenje*, god. III, br. 25, Sarajevo, 12. mart 1945, 4.

dolazilo i do 180 učenika. Jedan od najvažnijih problema koji je potcrtan na ovoj konferenciji jeste nedostatak odgovarajućih školskih zgrada, nedostatak učitelja i nestašica školskog materijala. Pored toga, u centralnoj Bosni i u Prozoru „rad ometaju ispadi četničkih bandita i ustaške milicije“.⁹⁷

Prema podacima Prosvjetnog odjeljenja ZAVNOBiH-a, broj učenika u školama i broj polaznika analfabetskih tečajeva u proljeće 1945. godine bio je u stalnom porastu. Znatna napredak je postignut u organizaciji i radu analfabetskih tečajeva, kojih je u martu 1945. godine u Oblasti Bosanske krajine radilo 614 sa čak 19.597 polaznika. Iz izvještaja saznajemo da su pojedini rukovodioci tečajeve održavali i na području koje nije bilo pod stalnom kontrolom narodnooslobodilačkih vlasti.⁹⁸

Takav je slučaj bio i u istočnoj Bosni, pa tako u tuzlanskom okrugu početkom aprila radile su 23 škole, od kojih 20 otpada na tuzlanski, a 3 na gračanički srez. U cijeloj oblasti tada je radilo 46 analfabetskih tečajeva sa 1.284 polaznika. Radilo se i na otvaranju gimnazije u Tuzli, za koju je bilo prijavljeno 500 učenika. Prosvjetno odjeljenje Oblastnog NOO u Tuzli izdavalo je list „Za naše najmlađe“, a štampano je i 110 narodnih i partizanskih pjesama.⁹⁹

Dakle, uprkos teškim uslovima, tokom narodnooslobodilačke borbe udareni su temelji nove kulturno-prosvjetne politike, narodnog prosvjećivanja i opismenjavanja stanovništva, čija će se forma nadopunjavati, usavršavati i implementirati po završetku Drugog svjetskog rata. Nakon oslobođenja Bosne i Hercegovine opismenjavanje je u okviru planskog narodnog prosvjećivanja dobilo pravi intenzitet i ulogu kako bi država što prije došla do potrebnog kadra koji ulazi u proces obnove¹⁰⁰ zemlje, ali i društveno-politički rad.

97 “Prosvjetna konferencija za Oblast Bosanske krajine”, *Oslobođenje*, god. III, br. 26, Sarajevo, 17. mart 1945, 4.

98 *Isto*, 4.

99 “Prosvjetni rad u istočnoj Bosni”, *Oslobođenje*, god. III, br. 29, Sarajevo, 9. april 1945, 5.

100 Jugoslavija, zemlja koju je četverogodišnji rat gotovo potpuno razorio bila je uglavnom obnovljena u rekordnom vremenu, za oko tri godine. U aprilu 1947. godine Narodna skupština FNRJ je donijela *Zakon o prvom petogodišnjem planu* razvitka narodne privrede. Dakle, od aprila 1945. do aprila 1947. godine je formalno-pravno završena Obnova zemlje. Međutim, ista će, doduše manjim intenzitetom, trajati i u narednim godinama. Što se tiče perioda koji će biti proučavan u temi kojom se bavi ovaj rad, historijski medaš će biti pomjeren na 15. mart 1948. godine, kada je održan prvi postratni Popis stanovništva. Upravo, podaci dobijeni ovim popisom dati će sliku stanja pismenosti stanovništva u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji u periodu obnove. Više vidi u: Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985, 112-113.

Zaključak

Bosna i Hercegovina je Drugi svjetski rat dočekala sa preko 70% nepismenog stanovništva. Najveća nepismenost bila je na selu, a posebno izražena bila je među ženskom populacijom.

Mreža osnovnih škola i obuhvat dorađe djece istom bila je na niskom nivou u periodu između dva svjetska rata, nedostajalo je i nastavničkog kadra, ali i nastavnih sredstava i učila.

Ovakva situacija bila je dodatno usložnjena aprilskim ratom, okupacijom Bosne i Hercegovine i oružanim dejstvima 1941-1945. godine. Većina školskih zgrada bila je uništena ili oštećena, a u više škola bila je smještene vojska ili izbjeglice.

Tokom Narodnooslobodilačkog rata (1941-1945), uporedo s borbenim dejstvima korištena je svaka slobodna prilika za organizaciju civilnog, pa tako i kulturno-prosvjetnog rada. Aktivnosti na opismenjavanju započele su u vojnim jedinicama, a svoje organizovanije oblike dobijaju na oslobođenim područjima. U početku je opismenjavanje bilo stihijski i neorganizovano, ali veoma brzo je probuđen interes vojske i civilnog stanovništva za sticanje osnovne pismenosti, jer bez iste nije bilo moguće naći adekvatno mjesto u novom poretku.

Organizovano opismenjavanje je prvo počelo da se provodi u Bosanskoj krajini, gdje je bila i najveća slobodna teritorija na kojoj je djelovao Narodnooslobodilački pokret. Opismenjavanje je provođeno kroz analfabetske tečajeve čije je pohađanje proklamovano obaveznim za sve nepismene muškarce i žene od 14 do 40 godina starosti. Polaznici tečajeva su učili čitati, pisati, računati, a slušali su i predavanja o tekovinama NOB-e. Kao predavači na tečajevima u početku su bili iole pismeniji ljudi, a kasnije su tu ulogu preuzeli svršeni kurseva za rukovodioce analfabetskih tečajeva. Prva znanja polaznici su sticali na osnovu tekstova iz „Partizanske abecedarke“ i „Livanjskog bukvara“, koji su za potrebe opismenjavanja priređeni krajem 1942. godine.

Osnovni institucionalni okvir za opismenjavanje stanovništva uspostavljen je odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, čija su zasjedanja održana u Bosanskoj krajini, gdje su se njihove odluke zbog veće i postojanije slobodne teritorije mogle i lakše provesti. Upravo su iskustva iz Bosanske krajine, kasnije poslužila za provođenje jednoobrazne kulturno-prosvjetne politike širom Bosne i Hercegovine. Značajne zasluge u provođenju opismenjavanja stanovništva imale su masovne organizacije, a posebno Antifašistički front žena (AFŽ) i Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ). Naravno, sav proces se odvijao pod budnim okom vlasti, odnosno Komunističke partije, pa su tako polaznici za vrijeme trajanja tečajeva već ideološko-politički usmjeravani, kako bi po završetku opismenjavanja mogli biti uključeni u društveno-politički život.

Uslovi za provođenje opismenjavanja su bili neadekvatni, često nije bilo odgovarajućeg prostora, učionica, već su tečajevi održavani po privatnim kućama, u

mektebima ili čak i na otvorenom u vojnim logorima i drugo. S tim u vezi nije bilo ni odgovarajućih nastavnih učila, često ni papira, već se pisalo na improvizovanim tablama(daskama) pomoću ugljena ili kamena.

Također, polaznost tečajeva nije bila zadovoljavajuća, mnogi su polaznici odustajali od pohađanja nastave ili su istu pak neredovno pohađali. Najčešće su ratne operacije onemogućavale redovno odvijanje nastave, a na većoj slobodnoj teritoriji mnogi polaznici su bili okupirani obnovom porušenih domova ili pak poljoprivrednim radovima.

Ipak, opismenjavanje stanovništva putem analfabetskih tečajeva je odigralo važnu kulturno-prosvjetnu ulogu u ratnim uvjetima kada najčešće nije bilo moguće organizovati redovnu osnovnoškolsku nastavu, a potrebe za opismenjavanjem su bile izražene.

Što se tiče opismenjavanja na okupiranom području, ono se većinom odvijalo putem osnovnoškolske pouke. Međutim, osnovnoškolska pouka se izrazito koristila kao poluga vlasti, koja zbog nepovoljnih prilika u kojim je djelovala nije uspjela ostvariti povjerenu joj ulogu.

Prema podacima Prosvjetnog odjeljenja ZAVNOBiH-a, broj učenika u školama i broj polaznika analfabetskih tečajeva u proljeće 1945. godine bio je u stalnom porastu. Znatan napredak je postignut u organizaciji i radu analfabetskih tečajeva, kojih je u martu 1945. godine u Oblasti Bosanske krajine radilo preko 600 sa oko 20 hiljada polaznika.

Opismenjavanje je tokom proučavanog perioda prešlo razvojni put od neformalnog načina sticanja osnova pismenosti u prvim partizanskim jedinicama i na prvim slobodnim teritorijama, kada su nešto pismenija lica poučavala nepismene, do organizovanih oblika opismenjavanja kakvi su bili analfabetski tečajevi, te osnovne škole čije je pohađanje krajem rata bilo sve masovnije.

No, i u prvim godinama po završetku Drugog svjetskog rata presudnu ulogu u opismenjavanju stanovništva odigrali su analfabetski tečajevi, čiji je osnovni oblik utvrđen upravo u toku NOR-a.

Summary

Bosnia and Herzegovina entered the Second World War with over 70% of the illiterate population. The greatest illiteracy was in the countryside and was particularly dominant among the female population. The network of elementary schools and the coverage of the upbringing of children with it was at a low level in the period between the two world wars, there was also lack of teaching staff, but also teaching and learning. This situation was additionally complicated by the April War, the occupation of Bosnia and Herzegovina and the armed actions of 1941-1945. Most of the school buildings were destroyed or damaged, and in many schools there were army units or refugees.

During the People's Liberation War (1941-1945), along with the combat actions, every free opportunity was used for the organization of civil and cultural-educational work. Literacy activities have begun in military units, and they received their more organized forms in liberated areas. Initially, the literacy was unorganized, but the interest of the army and the civilian population to acquire basic literacy was rapidly awakened, because without it it was not possible to find an adequate place in the new order.

Organized literacy was first started in the Bosnian Krajina, where it was also the largest free territory in which the People's Liberation Movement was active. Literacy was conducted through analytical courses whose attendance was proclaimed mandatory for all illiterate men and women aged 14 to 40. Course participants learned to read, write, count, and listened to lectures about the NOBs. As lecturers at the courses, in the beginning, there were even more literate people, and later they took over the role of course-holders for analytical courses managers. The first knowledge was acquired on the basis of the texts from the "Partizanska abecedarka" and "Livanjski bukvar", which were prepared for the needs of literacy at the end of 1942.

The basic institutional framework for the literacy of the population was established by the decisions of AVNOJ and ZAVNOBiH, whose sessions were held in Bosanska Krajina, where their decisions for greater and more stable free territory were easier to implement. Experiences from Bosanska Krajina were later used to implement a uniform cultural and educational policy throughout Bosnia and Herzegovina. Mass organizations had significant merits in conducting the literacy of the population, especially the Anti-Fascist Front Women (AFŽ) and the League of Communist Youth of Yugoslavia (SKOJ). Of course, the whole process took place under the watchful eye of the authorities, that is, the Communist Party, so that the participants during the course of the courses are ideologically and politically oriented, so that after the end of the literacy they can be involved in the socio-political life.

The conditions for conducting literacy were inadequate, there was often no adequate space, classrooms, courses were held in private homes, in mektebes or even in open camps in military camps, and elsewhere. In this connection, there were no appropriate teaching lessons, often paper, but written on improvised boards with coal or stone.

Also, the relevance of the courses was not satisfactory, many attendees dropped out of attending classes or they were irregularly attending. Most often, war operations prevented regular classes, and in larger free territory many participants were occupied with the reconstruction of demolished homes or agricultural work.

However, the literacy of the population through analytical courses has played an important cultural and educational role in war conditions when it was often not possible to organize regular elementary education, and the literacy needs were expressed.

Regarding literacy in the occupied territory, it was mostly conducted through primary school instruction. However, elementary school teaching was used extensively as a lever of power, which, due to the unfavorable circumstances in which it operated, failed to achieve its entrusted role.

According to the data of the Educational Department of ZAVNOBiH, the number of pupils in schools and the number of students in analytical courses in the spring of 1945 was constantly increasing. Significant progress has been achieved in the organization and work of analytical courses, which in March 1945, in the area of the Bosnian Krajina worked over 600 with about 20 thousand students.

During the period under study, literacy has passed the developmental path from the informal way of acquiring the basis of literacy in the first partisan units and in the first free territories, when some literate people taught illiterate, organized forms of literacy, such as analytical courses, and elementary schools whose attendance at the end of the war it was more massive.

However, in the first years after the end of the Second World War, the basic role in the literacy of the population was played by analytical courses, the basic form of which was determined precisely during the NOR.